

Kim Bootsma

Onbezongen oorlogsheldinnen

Oorlogsbijdragen en lotgevallen van wasvrouwen en marketentsters in het negentiende-eeuwse Nederlandse leger

Hoewel de meeste vrouwen in het verleden niet als soldaat in dienst waren, zijn zij wel van grote betekenis geweest voor het functioneren van militaire organisaties en voor het welzijn van de soldaten. Aan de hand van een onderzoek naar wasvrouwen en marketentsters in het negentiende-eeuwse Nederlandse leger, betoogt dit artikel dat de geschiedenis van vrouwen en het leger verder teruggaat en belangrijker is geweest dan tot nu toe werd erkend.

Op 16 juli 1858 maakte het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* melding van een bijzondere gebeurtenis. De Kanselarij der Nederlandse Orden had zojuist bekend gemaakt welke veteranen de Sint-Helenamedaille zouden ontvangen voor hun bijdrage aan de Napoleontische oorlogen en volgens de krant bevond zich onder de gedecoreerden ook een vrouw:

Als cantinière en wasvrouw is zij haren man, met het 12de reg. Fransche curassiers gevolgd, bij den opmarsch naar Rusland; heeft aan alle gevechten deel genomen en ook bij den slag van Leipzig haar regiment, ofschoon haar man in Rusland was gevangen genomen, vergezeld. Bij den slag van Waterloo (...) was zij eene der eersten om bij het verwonden van den Prins van Oranje (18 Juni) 1815) hulp te verleenen, en mogt tot tweemalen van dien ridderlijken Vorst (Koning Willem II) eene gratificatie genieten.¹

Deze mevrouw, Maria Louisa Genedige genaamd, was niet de enige vrouw die de Sint-Helenamedaille heeft ontvangen.² Ook diverse andere vrouwen hebben in de loop van de negentiende eeuw een militaire onderscheiding voor hun bijdrage aan de oorlogsinspanning gekregen.³ Deze vrouwen waren

echter niet als ‘soldaat’ in dienst bij de verschillende legers. In de meeste gevallen waren zij, net als Maria Genedige, getrouwd met een soldaat en als *cantinière* of, in het Nederlands, als *marketenster* aan de troepen verbonden. In die hoedanigheid voorzagen zij de soldaten van onder andere voedsel, drank, schone kleding en medische verzorging. Hoewel deze vrouwen meestal niet zelf de wapens ter hand namen, verrichtten zij vaak wel essentiële militaire diensten én kregen zij te maken met dezelfde zware ontberingen die oorlogsvoering in die tijd met zich mee bracht – iets dat in die tijd ook erkend werd (vandaar de militaire onderscheidingen), maar wat binnen de huidige geschiedschrijving lijkt te zijn vergeten. Hoewel in het historisch onderzoek de aandacht vaak uit gaat naar uitzonderlijke *war heroines* als Jeanne d’Arc en Kenau Simonsdochter Hasselaer, zijn het juist deze ‘gewone’ vrouwen geweest die in veel grotere getalen een bijdrage hebben geleverd aan de militaire strijd. Toch is er maar weinig over deze vrouwen bekend en staat het onderzoek naar hen nog in de kinderschoenen. Dit artikel zal aan de hand van brieven en dagboeken van soldaten, krantenberichten en fysieke objecten zoals draagpenningen en jenevervaatjes een eerste inkijk geven in de levens van die vrouwen die in de negentiende eeuw met de Nederlandse troepen meetrokken. Het zal laten zien dat de afwezigheid van deze vrouwen in onze geschiedenisboeken geen recht doet aan de werkelijke belevenissen en lotgevallen van deze vrouwen.

Historiografische context

Tot voor kort dachten veel historici dat de geschiedenis van vrouwen in de krijgsmacht begon met het uitbreken van de twee wereldoorlogen. Met uitzondering van een aantal bijzondere vrouwen die, al dan niet verkleed als man, in het verleden de wapens hadden opgepakt, deden vrouwen met de oprichting van de eerste militaire vrouwenkorpsen pas echt hun ‘intrede’ in Westerse krijgsmachten, zo was de gedachte.⁴ Vrij recent is hier echter verandering in gekomen en hebben historici niet alleen laten zien dat de geschiedenis van vrouwen in het leger veel verder terug gaat dan de twintigste eeuw, maar ook dat hun bijdrage aan de oorlogsvoering veel belangrijker is geweest dan tot nu toe werd erkend.⁵

Aan de ene kant was deze nieuwe manier van kijken het gevolg van de opkomst van vrouwen- en gendergeschiedenis als academisch discipline binnen de geschiedschrijving in de jaren zeventig en tachtig.⁶ Door het onderzoek naar de rol van vrouwen in het verleden op de wetenschappelijke

agenda te zetten en aan te tonen dat de afwezigheid van vrouwen in de geschiedenisboeken niet zozeer betekende dat vrouwen in het verleden geen belangrijke rol hadden vervuld, maar dat dit vooral het gevolg was geweest van een *male bias* binnen het historisch onderzoek, werd de weg vrij gemaakt om ook de rol van vrouwen in de context van oorlog en geweld te bestuderen.⁷ Aan de andere kant bracht de vernieuwing van het vak militaire geschiedenis in diezelfde periode een nieuwe kijk op de geschiedenis van vrouwen en de krijgsmacht teweeg. Met de opkomst van de *new military history*, draaide het binnen het militair historisch onderzoek niet langer alleen om de operationele geschiedenis van veldslagen en generaals, maar kwam er ook aandacht voor de bredere sociale en politieke context van gewapende conflicten.⁸ Een belangrijke component van deze nieuwe benadering was de belangstelling voor de belevingswereld van de 'gewone' soldaat en voor andere groepen die voorheen binnen de traditionele militaire historiografie nauwelijks aan bod waren gekomen. Het is in deze context dat militair historici zich voor het eerst begonnen te interesseren voor de grote stoet ongewapende burgers die met name tot het midden van de zeventiende eeuw, maar in bepaalde mate ook nog tot in de negentiende eeuw, met de Europese legers meereisde én die voor een aanzienlijk deel uit vrouwen bestond.⁹

Hoewel de aanzet hiervoor al in de jaren tachtig werd gegeven, heeft het even geduurd voor de eerste uitgebreide studies naar de militaire geschiedenis van vrouwen verschenen.¹⁰ In 2008 was het de gerenommeerde militair historicus John Lynn die als een van de eersten een boek publiceerde over de rol van 'gewone' vrouwen in de militaire organisatie en daarmee het onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen in de krijgsmacht op de kaart zette. In zijn boek *Women, Armies and Warfare in Early Modern Europe* betoogde Lynn dat vrouwen in het verleden niet alleen in grote getalen met Europese legers meetrokken op campagne, maar ook dat zij onmisbaar waren voor de oorlogsvoering. Deze vrouwen – die Lynn aanduidde met de term '*camp women*' – dienden niet als soldaat, maar maakten deel uit van de legeretros en waren vaak als echtgenote of partner van een militair aan de troepen verbonden. In die hoedanigheid legden zij zich toe op allerlei taken die ook in het 'gewone' leven gezien werden als geaccepteerde activiteiten voor vrouwen, zoals het wassen en repareren van kleding, het bereiden van maaltijden en het verzorgen van gewonden. Verder fungeerden deze vrouwen vaak als handelaren (de termen '*marketentster*' en, in het Frans, '*vivandières*' zijn hiervan afgeleid). Via verkoop en handel, maar ook via foerageren en plunderen wanneer de omstandigheden dat toelieten, verzamelden zij allerlei

waren die zij aan de soldaten konden verkopen.¹¹ Volgens Lynn, die zich in zijn onderzoek vooral heeft gericht op Franse, Britse en Duitse legers, konden vroegmoderne legers niet effectief campagne voeren zonder de diensten van deze vrouwen. Na 1650, toen staatsapparaten steeds omvangrijker en doeltreffender werden en de staat steeds meer logistieke diensten zelf ter hand kon nemen, nam het aantal vrouwen dat de legers vergezelde drastisch af.¹² Toch, zo betoogde Lynn, bleef de aanwezigheid van vrouwen ook in de late achttiende en vroege negentiende eeuw van belang: '[After 1650] soldiers' wives in the train of armies were not quite as fundamental to the conduct of war, but they were still integral to the health and well-being of their husbands' units.'¹³

In navolging van Lynn zijn ook andere historici onderzoek gaan doen naar de rol van vrouwen in het militaire verleden. Binnen deze studies ligt de nadruk niet langer op een aantal uitzonderlijke vrouwelijke strijders, maar gaat de aandacht voornamelijk uit naar al die duizenden, vaak anonieme, vrouwen die het leger in het verleden op de been hielden. Juist door aandacht te besteden aan 'gewone' vrouwen, zo was de gedachte, kon men laten zien dat de geschiedenis van de krijgsmacht niet alleen een geschiedenis is van mannen, maar dat ook vrouwen hier een aandeel in hebben gehad.¹⁴ Hoewel er de afgelopen jaren al meerdere studies over de militaire geschiedenis van vrouwen in onder andere het Franse, Britse en Pruisische leger zijn verschenen, is er nog geen systematisch onderzoek gedaan naar marketentsters en andere vrouwen in een Nederlandse context.¹⁵ Dit artikel, dat de rol van vrouwen in het Nederlandse leger in de negentiende eeuw belicht, kan als een eerste aanzet daartoe worden gezien.

'Nutteloze' vs. 'absoluut noodzakelijke' vrouwen

In de eerste helft van de negentiende eeuw kwam het Nederlandse leger een aantal keer in actie. Tijdens de Franse tijd (1806-1814) hebben ongeveer 60.000 Nederlandse militairen onder Napoleon aan de militaire acties van het Franse leger deelgenomen.¹⁶ Voor de Slag bij Waterloo in 1815 zouden zo'n 30.000 Nederlandse militairen ten strijde trekken en tijdens de Tiendaagse Veldtocht naar België in 1831 werden nog eens 36.000 soldaten gemobiliseerd.¹⁷ Op basis van overleveringen, weten we dat er ook vrouwen zijn geweest die de Nederlandse soldaten bij deze militaire campagnes hebben vergezeld. Tot dusver is er echter maar weinig bekend over de levens van deze vrouwen. Dit heeft vooral te maken met een gebrek aan bronmateriaal. Anders dan de mannelijke soldaten, werden de marketentsters en *vivandières* niet

systematisch ingeschreven in registers, waardoor het lastig is om de namen en eenheden van deze vrouwen te achterhalen. Maar ook in andere officiële documenten is het niet eenvoudig om informatie over deze vrouwen te vinden. In de meeste stukken komen zij niet voor of wordt er slechts verwezen naar 'vrouwen' in het algemeen. De begrippen waarmee zij destijds werden aangeduid, waaronder 'marketenster', 'cantinière' en 'zoetelaarster', worden als zodanig niet genoemd.¹⁸ Daarnaast hebben deze vrouwen zelf nauwelijks bronnen achtergelaten. De vrouwen die met de legers meetrokken waren doorgaans afkomstig uit de lagere sociale klassen en konden in de meeste gevallen niet lezen en schrijven.

Hoeveel vrouwen de Nederlandse troepen precies hebben vergezeld is daarom ook lastig te zeggen. Wel weten we, zoals is gebleken uit het onderzoek van Lynn, dat de aanwezigheid van vrouwen in West-Europese legers na het midden van de zeventiende eeuw steeds meer aan banden werd gelegd. De enorme legeretros die het leger sinds jaar en dag op campagne had gevolgd werd door militaire bevelhebbers niet zelden als een belemmering voor de beweeglijkheid van de troepen gezien. Bovendien was men bang dat de aanwezigheid van vrouwen de discipline van soldaten zou ondermijnen en hen te veel zou afleiden van het militaire werk.¹⁹ Op het moment dat staten zelf een logistiek apparaat konden opbouwen en voor het onderhoud van hun soldaten steeds minder afhankelijk werden van de legeretros – die overigens niet alleen uit vrouwen, maar ook uit mannen en kinderen bestond – werd het aantal vrouwen dat met het leger meereisde dan ook snel teruggebracht. "Once women ceased to be so fundamental to the very existence of the campaign community, military authorities could cut their numbers on campaign in the name of efficiency," schreef Lynn hierover.²⁰

Tot in de late achttiende en vroege negentiende eeuw duurde dit proces voort en probeerden militaire bevelhebbers het aantal vrouwen dat met de soldaten meereisde steeds verder te beperken. Aan de andere kant zien we echter dat de legerleiding nog steeds vrouwen nodig had om bepaalde ondersteunende en huishoudelijke diensten te verrichten. Ook in het Franse leger, waar Nederlandse troepen vanaf 1806 onder zouden dienen, zien we deze spanning tussen enerzijds het streven om vrouwen uit het leger te weren en anderzijds de behoefte om vrouwen in te zetten voor specifieke, gendergerelateerde taken terug. In april 1793 vaardigde de Franse regering een decreet uit waarmee alle 'nutteloze vrouwen' uit het leger verbannen werden. Onder nutteloze vrouwen werden niet alleen *femmes soldats* (vrouwelijke soldaten) verstaan, maar ook prostituees. Alleen vrouwen die 'absoluut

noodzakelijk' waren voor het functioneren van de eenheden mochten blijven. Aanvankelijk kwam dit neer op vier *blanchisseuses* (wasvrouwen) en een niet nader bepaald aantal *vivandières* (onder Napoleon maakte de term 'vivandière' langzaam plaats voor de verzamelterm 'cantinière', alhoewel de verschillende aanduidingen nog regelmatig door elkaar gebruikt werden) per bataljon.²¹ Ook werd bepaald dat alle vrouwen een identificatiepenning moesten dragen en dat alleen vrouwen die getrouwd waren met een militair zich onder de troepen mochten begeven. Volgens historicus Thomas Cardoza, die onderzoek heeft gedaan naar *vivandières* en *cantinières* in het Franse leger, kon dit decreet, ondanks het feit dat het voor vrouwen wel lastiger werd om met de troepen mee te reizen, niet voorkomen dat soldaten hun echtgenotes in grotere getalen dan toegestaan met zich meenamen.²² Het hebben van een vrouwelijke partner op campagne bracht namelijk, zoals ik nog zal laten zien, aanzienlijke voordelen met zich mee. Bovendien waren de militaire bevelhebbers niet altijd bereid om de regels streng toe te passen. Omdat de voorzieningen in voedsel en andere basisproducten in die tijd nog steeds niet altijd goed geregeld waren en de lokale legerleiding wilde voorkomen dat soldaten gingen plunderen, werd de aanwezigheid van vrouwen die de soldaten van dergelijke waren konden voorzien vaak getolereerd. Hierdoor bleef het aantal vrouwen dat zich onder de gelederen bevond waarschijnlijk groter dan was vastgelegd.²³

Na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1814, stelde ook het nieuw opgerichte Nederlandse leger eigen bepalingen omtrent wasvrouwen en marketentsters op. Deze bepalingen waren echter niet altijd even duidelijk en voortdurend aan verandering onderhevig. In 1814 was bijvoorbeeld bepaald dat 'slechts drie vrouwen bij iedere compagnie' konden worden toegelaten.²⁴ In een andere bepaling uit datzelfde jaar valt echter te lezen dat bij iedere compagnie 'ééne vrouw, gehuwd aan een korporaal of soldaat' voor 'het waschen van het linnen' op mars mee mocht worden genomen.²⁵ Een Koninklijk Besluit van 15 april 1831 vermeldt daarentegen weer dat bij een compagnie groter dan 125 soldaten en onderofficieren, twee wasvrouwen ingedeeld mochten worden.²⁶ Hoeveel vrouwen het Nederlandse leger in de negentiende eeuw precies vergezeld hebben is aan de hand van deze bepalingen dan ook lastig te zeggen. Wat deze stukken wel laten zien is dat ook in het begin van de negentiende eeuw, de Nederlandse, en daarvoor ook de Franse, militaire bevelhebbers de aanwezigheid van vrouwen nog steeds van belang achtten voor de oorlogsvoering.

Voedsel, drank en seks

Hoewel de officiële bepalingen en voorschriften niet veel informatie bevatten, is het aan de hand van brieven en dagboeken van soldaten, krantenberichten en fysieke objecten zoals draagpenningen en jenevervaatjes – waarvan een aantal nog aanwezig is in het Nationaal Militair Museum – toch mogelijk om iets over de levens van deze vrouwen te zeggen. Zoals gezegd, weten we bijvoorbeeld dat er vrouwen zijn geweest die de Nederlandse troepen bij onder andere de Russische veldtocht (1812), de Slag bij Waterloo (1815) en, later, bij de Tiendaagse Veldtocht (1831) hebben gevolgd. Net als de vele tienduizenden Nederlandse soldaten die in het begin van de negentiende eeuw overal door Europa trokken, zijn er ongetwijfeld ook vrouwen geweest die voor langere periodes in het buitenland leefden. Sommigen van hen zullen in het leger zijn geboren en geen ander bestaan hebben gekend dan het regimentsleven. Op 5 juni 1846 plaatste het *Algemeen Handelsblad* bijvoorbeeld een bericht over ene Catharina Rohmer, een Franse dame die in 1782 als dochter van een sergeant en een marketenster in het Franse leger geboren was. Deze Catharina zou later, in 1802, ook zelf met een Franse soldaat trouwen en hem als marketenster volgen naar onder andere Spanje, Portugal, Oostenrijk, Italië, Polen en Rusland. De kinderen die zij kregen, allemaal geboren als regimentskind, zouden ook als soldaat in het leger blijven.²⁷ Het is niet ondenkbaar dat er ook Nederlandse vrouwen zijn geweest die al in het leger werden geboren, daar een partner vonden en daar kinderen kregen, die op hun beurt ook voor een militaire carrière zouden kiezen. In andere gevallen konden het de economische omstandigheden, een zucht naar avontuur of de liefde voor een soldaat zijn die deze vrouwen naar het leger dreven.

Onder Napoleon, maar ook later in het Nederlandse leger, werd er op papier een onderscheid gemaakt tussen wasvrouwen en marketentsters. In de praktijk, echter, was er veel overlap tussen beide functies en voerden de vrouwen die met de legers meetrokken allerlei taken uit die ook in de eeuwen daarvoor vaak door vrouwen uitgevoerd werden. Hoewel de werkzaamheden van deze vrouwen in de achttiende en negentiende eeuw niet meer zo bepalend waren voor de wijze waarop legers oorlog konden voeren, waren ze, zoals John Lynn heeft beargumenteerd, nog wel van grote betekenis voor het welzijn van de soldaten. Naast het wassen en repareren van kleding en textiel, het verzorgen van zieken en gewonden en het dragen van bagage, waren het bijvoorbeeld vaak de vrouwen die de soldaten van

allerlei benodigdheden voorzagen. Een bericht in de krant over het overlijden van Neeltje Willemstijn, een mevrouw die samen met haar man het beleg van Antwerpen in 1832 meemaakte, laat dit mooi zien:

In een armoedigen toestand gestorven, in den ouderdom van 72 jaren, kunnen wij niet voorbijgaan te vermelden, dat de overledene Neeltje Willemstijn, wed. van Willem de Vries, van af het begin der insluiting van de citadel van Antwerpen tegenwoordig was. Hoewel bij geen der aldaar aanwezige korpsen als marketenster ingedeeld, bewees zij echter de officieren en soldaten in die eerste dagen, toen alles nog niet geregeld was, vele diensten, door in hunne kleine behoeften te voorzien, die zij zich zelfs uit Antwerpen wist te verschaffen.²⁸

Daarnaast zorgden de echtgenotes van soldaten op veldtocht vaak voor extra voedsel. Vooral tijdens de Napoleontische oorlogen, toen soldaten enorme afstanden moesten afleggen, maar ook daarna was de aanvoer van voedsel tijdens militaire campagnes vaak slecht geregeld. In deze situatie waren het dikwijls de marketentsters en *vivandières* die extra voedsel verzamelden en warme maaltijden bereidden en verkochten (en daar soms flink geld aan verdienden). Volgens Thomas Cardoza bracht in dit opzicht het hebben van een vrouw op campagne voor een soldaat aanzienlijke voordelen met zich mee: "Being the cantinière's husband meant that a soldier was well provided with food, drink, and sex, all three of which the cantinière might or might not provide to others," gevolgd door "having a wife with a wagon, food, supplies, cookware, and perhaps even a stock of dry wood was a decided benefit."²⁹

Een andere manier waarop sommige marketentsters het leven van soldaten op campagne wat konden verzachten was door middel van het beschikbaar stellen van hun tenten. Anders dan in de periode daarvoor, trok het *Grande Armée* van Napoleon steeds vaker zonder grote bagagewagens en tenten op veldtocht. Hierdoor nam de beweeglijkheid van het leger toe, maar dit betekende ook dat soldaten in toenemende mate moesten 'bivakkeren' in de open lucht, ongeacht het weer en vaak met alleen een jas ter bescherming. Het gebrek aan tenten zorgde ervoor dat de tenten van de *vivandières* – in ieder geval van die *vivandières* die een tent tot hun beschikking hadden – die van oudsher dienden als ontmoetingspunt voor soldaten, steeds vaker als comfortabele schuilplaats werden gebruikt.³⁰ "To soldiers who marched, ate, and slept in the open exposed to the weather, the value of spending time under shelter cannot be overestimated," schreef Cardoza hierover.³¹

Oorlogsleed

Hoewel de marketentsters en wasvrouwen die met de troepen meetrokken niet als soldaat in het leger dienden, moesten zij wel onder dezelfde, vaak barre omstandigheden zien te overleven. Net als de soldaten, moesten deze vrouwen soms wekenlang door weer en wind enorme afstanden te voet afleggen. Ook moesten zij in de buitenlucht bivakkeren en slapen in primitieve tenten met de mannen van hun eenheid. Daarnaast stonden deze vrouwen, ondanks het feit dat zij niet in zogenoemde 'gevechtsfuncties' dienden, net zo goed bloot aan de gevaren die oorlogsvoering in die tijd met zich mee bracht. In zijn onderzoek naar *camp women* in vroegmoderne legers, schreef John Lynn hierover al het volgende:

It would be ridiculous to claim that only those who bear weapons endure the rigors of war. For women who lived within the sound of the cannon, it was not simply a question of *supporting* the fighting individuals but of *sharing* danger, injury, and death, of experiencing much of what the men on the firing line experienced.³²

Dat dit ook nog in de negentiende eeuw het geval was, blijkt bijvoorbeeld uit het dagboek van de Zwollenaar Gerrit Jan Willem van de Wetering, die als soldaat bij het Bataljon Infanterie van Linie onder andere aan de Russische Veldtocht heeft deelgenomen (zie afbeelding 1).³³ In zijn dagboek verhaalt hij over de beroemde Slag aan de Berezina, waarbij zijn eenheid, vergezeld door 'een menigte van voertuigen van alle soort, geëmployeerden, marketentsters, vrouwen en kinderen [en] achterblijvers', in handen van de Russen was gevallen:

Afbeelding 1. Een marketentsters die treurt om haar gesneuvelde man. Bron: Nationaal Militair Museum (NMM) Soesterberg.

Bootsma

Deze ongelukkige mensen, die alreeds niet door het vuur, of onder de hoeven der paarden, of door de raderen der voertuigen verpletterd waren, moesten in ons lot delen. Wij werden tesamen gedreven, en in colonnes van 3 à 4000 mannen en vrouwen en kinderen van bijna alle natiën verdeeld en bivakkeerden die dag bij Borishof, waar onze ellende, die niet te beschrijven is, eerst een aanvang nam, want daar scheen geen tijd te zijn om aan het hoogstnodige, dat die ongelukkigen behoefden, te denken.³⁴

Ook uit ander bronmateriaal blijkt dat het leven van een vrouw die met het leger meetrok niet zonder gevaren was. Een bewaarde draagpenning van een Nederlandse wasvrouw die in 1830-1832 betrokken was bij de verdediging van Antwerpen tegen het Franse leger laat bijvoorbeeld zien dat ook vrouwen, net als de soldaten, blootstonden aan bombardementen, beschietingen en ander oorlogsgeweld en aan de risico's van krijgsgevangenschap (zie afbeelding 2).³⁵

Afbeelding 2: Draagpenning. Bron: Nationaal Militair Museum (NMM) Soesterberg.

Voor vrouwen in het bijzonder konden daar nog de moeilijkheden van zwangerschap en bevalling bijkomen. In zijn studie naar de Russische Veldtocht van Napoleon beschrijft historicus Adam Zamoyski bijvoorbeeld het volgende voorval:

De vorige avond was het al kouder geworden, voor hun *cantinière* helaas net op het moment dat haar weeën begonnen. De grenadiers bouwden van takken een hutje voor haar en de kolonel zelf leende zijn overjas om erover heen te leggen, maar de arme vrouw moest niettemin baren bij temperaturen onder nul.³⁶

Ook van Nederlandse vrouwen zijn er vergelijkbare voorvallen bekend. In de *Bredasche Courant* van 28 maart 1858 valt bijvoorbeeld het verhaal van een mevrouw te lezen die als marketenster in dienst bij de vijfde afdeling blauwkleppen diverse veldtochten van Napoleon had bijgewoond. In die context zou zij in 1811 te Straatsburg gevangen zijn genomen, daar in de gevangenis van een baby zijn bevallen en, na haar vrijlating, met haar man en pasgeboren kind wekenlang weer terug naar Nederland hebben gemarcheerd.³⁷

Tot slot zijn er ook bronnen die melding maken van vrouwen die deelnamen aan de gevechten of die zich op het slagveld begaven om hun man of andere gewonden in veiligheid te brengen. In zijn boek *Nederlandsche vrouwen in dienst van Mars* (1888) vertelt oud-militair en historicus Frederic Adolph Hoefer bijvoorbeeld over een Nederlandse wasvrouw genaamd Maria Catharina van Graafijland, die ten tijde van de Napoleontische oorlogen eens ordonnansen-dienst³⁸ had en daarbij in gevecht raakte:

Plotseling werd zij door twee vijandelijke lanciers aangevallen. Onmiddellijk schoot zij met haar pistool den eenen neer en gaf den anderen zulk een houw met hare sabel, dat hij ijlings de vlucht nam. Voor deze daad vereerde Napoleon I haar eene medaille.³⁹

Epiloog

Nog tot het einde van de negentiende eeuw zouden Nederlandse vrouwen als marketenster en wasvrouw in de Nederlandse krijgsmacht dienen. Na de Belgische Opstand en de splitsing van Nederland en België veranderde de samenstelling van de Nederlandse krijgsmacht en kreeg het leger een min of meer permanente status met geleverde militairen op kazernes. Door de komst van een menagestelsel, waarmee de voorziening van voedsel verzekerd was, werd de functie van marketenster als verkoopster van eet- en drinkwaren overbodig. Toen in 1899 werd besloten om het wassen en reinigen van kleding uit te besteden aan particulieren, verdween de wasvrouw, en daarmee ook onze herinnering aan de oorlogsbijdragen van al die vrouwen die in de periode daarvoor soldaten hadden bijgestaan, van het toneel.⁴⁰

Met dit artikel heb ik willen laten zien dat de geschiedenis van vrouwen en de Nederlandse krijgsmacht niet begon met het uitbreken van de twee wereldoorlogen en de daaropvolgende oprichting van de vrouwenkorpsen. Naar alle waarschijnlijkheid hebben vrouwen altijd al deel uitgemaakt van militaire instituties en zijn zij rond het einde van de negentiende/begin twintigste eeuw slechts kortstondig uit dienst verdwenen, om tijdens de

Eerste (en in Nederland de Tweede) Wereldoorlog weer terug te keren.⁴¹

Hoewel de meeste vrouwen in het verleden niet als soldaat in dienst zullen zijn geweest, waren zij wel van grote betekenis voor het functioneren van militaire organisaties en voor het welzijn van de soldaten. Daarnaast geldt voor de vrouwen die met de legers meetrokken op campagne dat zij, ondanks hun afwezigheid in 'gevechtsfuncties', nooit helemaal afgesloten zijn geweest van het slagveld. Ook vrouwen hebben te maken gehad met beschietingen, bombardementen, krijgsgevangenschap en, misschien nog meer dan mannen, aanranding en verkrachting en net zoals de mannelijke soldaten zullen velen van hen dit niet hebben overleefd.

Deze nieuwe kijk op de geschiedenis van vrouwen en de krijgsmacht impliceert niet alleen een nieuwe benadering binnen het historisch onderzoek, maar plaatst ook actuele kwesties omtrent de militaire participatie van vrouwen in een ander licht. In huidige discussies met betrekking tot dienstplicht voor vrouwen wordt er bijvoorbeeld nauwelijks rekening gehouden met het feit dat vrouwen eeuwenlang belangrijke militaire taken hebben vervuld.⁴² Ook vanuit dat opzicht is het belangrijk dat historici aandacht besteden aan de rol van vrouwen in het militaire verleden en dat de Jeanne d'Arc's en Kenau's plaatsmaken voor al die, nu nog onbekende, oorlogsheldinnen.

Noten

1. "Binnenland. 's Gravenhage, 15 julij," *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* (16 juli, 1858). Geraadpleegd op Delpher op 25-04-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:000011860:mpeg21:a0005>.
2. Per 12 augustus 1857 had Napoleon III bepaald dat alle nog levende veteranen die tijdens de Napoleontische oorlogen tussen 1792 en 1815 in het Franse leger hadden gediend de Sint-Helenamedaille uitgereikt zouden krijgen.
3. Naast de Sint-Helenamedaille, zijn er ook vrouwen geweest die het ereteken het Metalen Kruis hebben ontvangen. Het Metalen Kruis werd in september 1831 ingesteld door Koning Willem I en werd uitgereikt aan alle veteranen die in de jaren 1830 en 1831 aan de krijgsverrichtingen van het Nederlandse leger en de marine hadden deelgenomen. Hoeveel vrouwen in de negentiende eeuw precies een militaire onderscheiding hebben ontvangen is onbekend.
4. In onder andere Groot-Brittannië en de Verenigde Staten werden tijdens de Eerste Wereldoorlog verscheidene militaire vrouwenkorpsen opgericht die dienden ter ondersteuning van de uit mannen bestaande gevechtseenheden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden naar Brits voorbeeld ook in Nederland militaire vrouwenkorpsen opgericht: het Vrouwen Hulpkorps (VHK), de Marine Vrouwen

Afdeling (MARVA) en het Vrouwenkorps-KNIL (VK-KNIL). Hoewel de vrouwen die verbonden waren aan deze korpsen geen gevechtstaken uitvoerden – de wettelijke obstakels hiervoor werden pas in de jaren zeventig weggenomen – maakten zij als ‘soldaat’ wel officieel onderdeel uit van het krijgsbedrijf. Voor het eerst in de geschiedenis konden vrouwen een militaire opleiding volgen, kregen zij een militaire rang toebedeeld en droegen zij een militair uniform. De oprichting van deze korpsen werd lange tijd dan ook beschouwd als hét moment waarop vrouwen voor het eerst hun intrede in Westerse krijgsmachten deden. Zie o.a. Anita van Dissel en Jaap Bruijn, *Bij de Marva. Vrouwelijke militairen in dienst van de Koninklijke Marine 1944-1982* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1994) en Sophia Kruyswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL* (Proefschrift, Universiteit van Tilburg, 2003).

5. Voor een goed overzicht van de manier waarop het onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen en de krijgsmacht zich heeft ontwikkeld, zie Barton C. Hacker en Margaret Vining, “Introduction,” in *A companion to women's military history*, ed. Barton C. Hacker en Margaret Vining (Leiden: Brill, 2012), 1-14.
6. Hoewel Nederlandse feministen ook al vóór deze periode onderzoek deden naar de rol van vrouwen in het verleden – in 1935 werd daartoe bijvoorbeeld het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) opgericht – kreeg vrouwengeschiedenis als discipline een academische basis in de jaren zeventig, met onder andere de oprichting van diverse vrouwengeschiedenisgroepen aan Nederlandse universiteiten (waarvan de eerste in 1974) en de totstandkoming van het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV, 1976). Voor een overzicht van de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland, zie Sylvia Dumont et al., *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen: Walburg Pers, 1991).
7. In Nederland heeft dit onderzoek zich vooral toegespitst op de Tweede Wereldoorlog, zie bijvoorbeeld Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties: Nederland 1940-1945* (Amsterdam: Socialistische uitgeverij, 1980) en Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1995). Veel aandacht voor vrouwen en de krijgsmacht is er binnen het gender-historisch onderzoek nog niet geweest.
8. Voor een overzicht van de ontwikkeling van militaire geschiedenis in Nederland en de opkomst van de, zoals hoogleraar Militaire Geschiedenis Ben Schoenmaker het omschreef, ‘armed forces and society approach’, zie de inleiding van Ben Schoenmaker in de speciale editie van Leidschrift *Binnen de geleerden. Krijgsmacht in de samenleving 1800-1940*: Ben Schoenmaker, “Inleiding,” *Leidschrift* 2 (2017): 7-15.
9. Hacker, “Introduction,” 4-5.
10. Eén van de eerste historici die benadrukte dat de geschiedenis van de krijgsmacht niet alleen een geschiedenis is van mannen, maar dat vrouwen, zeker in de vroegmoderne periode, hier ook een belangrijk aandeel in hadden was de historicus Barton C. Hacker. Zie zijn artikel “Women and military institutions in early modern Europe: a reconnaissance,” *Signs* 4 (1981): 643-671. Andere historici die zich al vanaf de jaren tachtig bezighielden met de geschiedenis van vrouwen in het leger waren onder andere Linda Grant de Pauw, Cynthia Enloe en Jeanne Holm. Zie Linda Grant de Pauw, *Seafaring women* (Boston: Houghton Mifflin, 1982), Cynthia Enloe, *Does*

Bootsma

- khaki become you?* (Boston: South End Press, 1983) en Jeanne Holm, *Women in the military: an unfinished revolution* (Novato: Presidio Press, 1982).
11. John Lynn, *Women, armies and warfare in early modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008). Zie ook John Lynn, “Essential women, necessary wives, and exemplary soldiers: the military reality and cultural representation of women’s military participation (1600–1815),” in *A companion to women’s military history*, ed. Barton C. Hacker en Margaret Vining (Leiden: Brill, 2012), 93-136.
 12. Voor een overzicht van de bijdrage die Lynn heeft geleverd aan de discussie over de *Military Revolution* – een term geïntroduceerd door Michael Roberts om de veranderingen in de militaire organisatie in de zeventiende eeuw mee aan te duiden – zie ook Gijs Rommelse, “Debatten in de militaire historiografie en de cross-over met genderstudies,” *Militaire Spectator* 7/8 (2009): 394-398.
 13. Lynn, “Essential women, necessary wives, and exemplary soldiers,” 93.
 14. De belangrijkste en meest uitgebreide publicatie is het boek *A companion to women’s military history*, samengesteld door Barton C. Hacker en Margareth Vining, uit 2012. In deze bundel komt de militaire geschiedenis van vrouwen in West-Europa vanaf de klassieke Oudheid tot aan het begin van de 21e eeuw aan bod. Zie Barton C. Hacker and Margaret Vining, *A companion to women’s military history* (Leiden: Brill, 2012). Zie ook Thomas Cardoza, *Intrepid women. Cantinières and vivandières of the French Army* (Bloomington: Indiana University Press, 2010).
 15. Met uitzondering van het werk van Els Kloek, die zich in haar onderzoek naar Kenau ook deels heeft gericht op vrouwen en het leger tegen de achtergrond van de Tachtigjarige Oorlog, zijn er nog geen uitgebreide studies over vrouwen die de Nederlandse soldaten in het verleden hebben gevolgd verschenen. Zie Els Kloek, *Kenau & Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog* (Amsterdam: Uitgeverij Vantilt, 2014). Meestal wordt de rol van vrouwen in Nederlandse militair-historische literatuur alleen zijdelings genoemd. Het boek *Van marketentster tot logistiek netwerk*, samengesteld door Hugo Roos, heeft bijvoorbeeld wel het begrip ‘marketentster’ in de titel staan, maar gaat hier inhoudelijk nauwelijks op in. Zie Hugo Roos (red.), *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* (Amsterdam: Boom, 2002).
 16. Voor een overzicht van het Nederlandse leger in de Franse tijd, zie Christiaan van der Spek, *Sous les armes. Het Hollandse leger in de Franse tijd 1806-1814* (Amsterdam: Boom, 2016).
 17. Ben Schoenmaker, *200 jaar Koninklijke Landmacht 1814-2014* (Amsterdam: Boom, 2014).
 18. Frans A. Th. Smits, “Marketentsters in het Nederlandse leger in de 19e eeuw,” *Armamentaria* 48 (2013): 68-87.
 19. Mary Elizabeth Ailes, “Camp followers, sutlers, and soldiers’ wives: women in early modern armies (c. 1450-1650),” in *A companion to women’s military history*, ed. Barton C. Hacker en Margaret Vining (Leiden: Brill, 2012), 83.
 20. Lynn, “Essential women, necessary wives, and exemplary soldiers,” 102.
 21. Cardoza, *Intrepid women*, 49-50.
 22. Ibid.

23. Ibid.
24. J.D. Doorman, *Memoriaal voor de officieren der artillerie en genie* (Den Haag: N. en C. Jongkees en Comp., 1817), 26
25. Idem., 154.
26. Smits, "Marketentsters in het Nederlandse leger in de 19e eeuw"
27. "Fransche Post. Parijs, Dingsdag 2 Junij," *Algemeen Handelsblad* (5 juni, 1846). Geraadpleegd op Delpher op 03-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010075220:mpeg21:a0004>.
28. "Rotterdam den 3 Januarij," *Rotterdamsche Courant* (4 januari, 1859). Geraadpleegd op Delpher op 06-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010388487:mpeg21:a0012>.
29. Cardoza, *Intrepid women*, 66.
30. Cardoza, *Intrepid women*, 40, 60.
31. Ibid.
32. Lynn, "Essential women, necessary wives, and exemplary soldiers," 119.
33. Op het schilderij 'Oorlogsleed' van J.J. Eeckhout (1826) is een marketenster te zien die treurt om haar gesneuvelde echtgenoot. Deze soldaat diende bij het Nederlandse Bataljon Infanterie van Linie en overleed bij de Slag bij Waterloo. Het schilderij is gebaseerd op het dagboek van G.J.W. van de Wetering, een soldaat uit Zwolle die deelnam aan de Russische veldtocht en meevocht in Waterloo. In zijn dagboek vertelt hij over een marketenster die kort na de bevalling van haar kind wanhopig op zoek is naar haar echtgenoot. Bron: Nationaal Militair Museum (NMM) Soesterberg.
34. Jan Willem van Wetering, *Afschrift van het authentieke verslag van de krijgsverrichtingen van Jan Willem van Wetering, geboren 15 september 1789 te Zwolle, overleden 1 februari 1859 te Zwolle, huwde op 23 november 1820 te Zwolle Jacomina Vos van Avezate* (198), 14. Afschrift aanwezig in het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle.
35. Uit de inscriptie van deze penning kan worden afgeleid dat de vrouw waartoe deze penning behoorde was ingedeeld bij een van de negen legereenheden die in de jaren 1830-1832 de citadel van Antwerpen tegen de Belgische opstandelingen en het Franse leger verdedigde. Na zware bombardementen was de citadel in handen van de opstandelingen gevallen en waren alle overlevenden, waaronder ook deze vrouw, als krijgsgevangenen naar de Franse plaats Saint Omer afgevoerd. Bron: Nationaal Militair Museum (NMM) Soesterberg.
36. Adam Zamoyski, *1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou* (Nederlandse vertaling, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2005), 347.
37. "Nederlanden. Breda, den 27sten Maart," *Bredasche Courant* (27 maart, 1858). Geraadpleegd op Delpher op 06-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010153622:mpeg21:a0005>.
38. Een ordonnans is een militair die informatie, documenten en/of bevelen van een officier te velde doorgeeft aan een andere leidinggevende.
39. Frederic Adolph Hofer, *Nederlandsche vrouwen in dienst van mars* (Rotterdam: A. Eeltjes, 1888), 81-82.
40. Voor een overzicht van de geschiedenis van de militaire logistiek in Nederland, zie

Bootsma

Hugo Roos (red.), *Van marketenster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* (Amsterdam: Boom, 2002). Zie ook Peter Yska, “De verbindingdienst en haar marketenster,” *Intercom* 4 (2003): 63-65.

41. Vrouwen van officieren speelden tijdens deze periode nog wel een, hetzij onbetaalde, rol en ook de kwestie van vrouwendienstplicht stond een aantal keer op de politieke agenda. Deze zaken vallen echter buiten het bereik van dit artikel.
42. Zie ook Hacker, “Women and military institutions in early modern Europe,” 645-646.